

*“Anton Salamanov’un Özel Arşivine Göre
Ermenilerin Kuzey Azerbaycan’da Yaptıkları
Katliamlar (1918–1919)”*

*“The Massacre in North Azerbaijan by Armenians According to
Anton Salamanov’s Specific Archives (1918–1919)”*

Beşir MUSTAFAYEV*

ÖZET

19. yüzyılın sonu ve 20. yüzyıl, özellikle Kuzey Azerbaycan, Batı Azerbaycan (Bugünkü Ermenistan) ve Doğu Anadolu Türklerine soykırım ve mezalim uygulandığı dönemlerdir. Ne yazık ki, günümüz Avrupa ve Eski Sovyet tarihçiliğinde ve medyasında bu olaylar üzerinde hiç durulmamıştır. Ermeni işkencelerinden biri de tarihi Kuba (Quba) İlinde 1918–1920 yıllarında yapılmıştır. Rusya’ya da sınırı olan bu yöre stratejik öneme sahip idi. Bu makalede Azerbaycan’ın kuzeyindeki Kuba Yöresinde Azerbaycanlılara, özellikle Yahudilere (Dağ Yahudileri) karşı yapılan mezalimi bizzat Yahudi asıllı Azerbaycan vatandaşı, eski milletvekili Anton Salamanov’un özel arşiv bilgilerine esasen ele almaya çalışacağız. Bunun yanı sıra Ermeni ve destekçilerinin bu topraklardaki faaliyetlerini ağırlıklı olarak diğer arşiv belgelerine dayanarak ortaya koyacağız. Ermeni Taşnak ve Amazasp güçlerinin mezalim faaliyetlerine Rusya başta olmak üzere dış güçlerin destek olduğunu gösteren çok sayıda arşiv belgesi mevcuttur. Azerbaycan Cumhuriyeti (Cumhuriyeti) Milli Devlet Arşivi-Tarih Arşivi (ARDA-ARMDA-ARDTA), Azerbaycan Cumhuriyeti Siyasi Partiler ve İçtimai Hareketler Arşivi (ARSPİHA), Kuba İli Yahudi Arşiv Fondu gibi birçok kurumlarda yer alan büyük çoğunluğu Rusça ve eski Türkçe olan belgeler, Ermeni ve Rus çetelerinin sadece Osmanlı topraklarındaki özellikle Doğu Anadolu Türklerine değil, aynı zamanda Kuzey Azerbaycan’ın Kuba Bölgesindeki Azeri Türklerine ve Azerbaycan topraklarında yaşayan Yahudi, Gürcü, Çeçen gibi diğer halklara da mezalim ve soykırım uyguladıklarını göstermektedir.

ANAHTAR KELİMELER

Azerbaycan, Kuba, Ermeni, Yahudi, Kırmızı Kasaba, Anton Salamanov, Rusya

ABSTRACT

The late 19. th century and 20. th century is the period of genocide and violence especially against Turks of North Azerbaijan, West Azerbaijan (present Armenia) and East Anatolia. Unfortunately, these events have not been searched in modern European and Post-Soviet

* Dr.

history and media. One of Armenian tortures was realized in historical Kuba (Quba) 1918–1920 years. This region has border with Russia and has strategic importance. The violence against Azerbaijanis, especially Jewish (Mountainous Jewish) in Kuba of North region of Azerbaijan was analyzed in this article on the base of archive information of citizen of Azerbaijan with Jewish origin, former deputy Anton Salamanov. In addition to this, the activities of Armenians and their protectors in this land are revealed mainly on the base of other archive documents. Many archive documents exist revealing the support of foreign forces especially Russia in the violence activities of Armenian Tashnak and Amazasp forces. The language of documents of National State Archive of the Republic of Azerbaijan – History Archive (ARDA – ARMDA - ARDTA), Archive of Political Parties and Public Movements of the Republic of Azerbaijan (ARSPIHA), Jewish Archive Foundation of Kuba district and other organizations are mainly in Russian and old Turkish. These documents show how Armenian and Russian bands made violence and genocide not only to Turkish people lived especially in East Anatolia of Ottoman lands, but this violence and genocide also was realized against Azerbaijani Turks in Kuba region of North Azerbaijan, Jewish, Georgian, Chechen and other people in Azerbaijani lands.

•

KEY WORDS

Azerbaijan, Kuba, Armenian, Jewish, Red Town, Anton Salamanov, Russia

GİRİŞ:

19. ve 20. yüzyıl, özellikle Kuzey Azerbaycan, Batı Azerbaycan ve Osmanlı döneminin Doğu Anadolu Türklerine soykırım ve mezalim uygulandığı dönemlerdir. Bu dönemlerde olayların ortaya çıkışında ve yayılmasında Ermeni örgütleri önemli görevler üstlenmişlerdir. Ermeni örgütlerinin, özellikle Taşnaksütyun örgütünün meydana çıkışına kadar Maveray-yı Kafkas'ta barış ve emniyet hâkim durumda idi. Bu coğrafyada Azeriler ve Ermeniler arasında vuku bulan kanlı mezalimlerin gölgesini bile hatırlayan yoktu. Ermeniler, Azeriler ve Gürcüler yüzyıllar boyu bir arada yaşadılar. Oysa Taşnaklar geldiler, din ve ırkçılık tohumlarını saçarak, sırf Ermenistan için Ermenilerden meskûn bir toprak parçası oluşturmak istediler¹. XVIII. asırda Kafkasya'yı ele geçirmek için geniş çaplı savaş faaliyetine başlayan Çar Rusya'sı, XIX asırda kendi amacına ulaşmıştır. Gülistan (12 Ekim 1813) ve Türkmençay (10 Şubat 1828) Antlaşmaları bunun neticesi olmuştur. Hiç kuşku yok ki Çarizmin esas amaçlarından birisi de Hıristiyanlaştırma politikası olmuştur².

Ermeni Taşnak güçlerinin tüm faaliyetlerine Rusya başta olmak üzere dış güçlerin destek olduğunu gösteren çok sayıda belge bulunmaktadır. Bu belgeleri makalemizde bir kısmını mümkün olduğunca kullanmaya çalıştık. Rusya ve Azerbaycan arşivlerinde yer alan büyük çoğunluğu Rusça olan belgeler, Ermeni çetelerinin sadece Osmanlı sınırları içerisindeki Anadolu insanına değil, aynı

¹ Sırtını Batı'ya yaslayarak ırkçılık söylemlerini ön plana çıkaran Ermeni örgütlerine ve olayları kışkırtıcı yazıları aksettiren Ermeni yayın organlarına karşı, Ali Bey Hüseyinzade, Hayat gazetesinde Ermenilere adeta nasihat babındaki şu cevabı verir: "Yükselmedikçe, ahlakınızı güzelleştirmedikçe, milliyet denilen boş hayalleri kafanızdan çıkarıp atmadıkça, bütün insanlığa İsalar, Muhammedler, Budalar gibi bir nazarla bakmadıkça, onlara (dış güçler) benzemeniz asla mümkün değildir. Böyle gittiğiniz sürece de bir varta-i helake düşüp gidersiniz. Zamanımızın medeni cereyanları, kapitalizmin ve nasyonalizmin zıddıdır. Kör kalıp görmeyen, fehim ve idrak edemeyen sizin gibi cemaatler bu cereyanlara mukabele ettikçe, içinden çıkılmaz girdaplara düşecekleri gün gibi aşikârdır. Yakup Sevimli, Hayat Gazetesi Üzerine Bir Araştırma, *Basilmanuş Doktora Tezi*, Ege Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir. 2001, s. 534.

² Rusların Kafkasları işgaline kadar tarihin hiçbir dönemimde Ermenileri buralarda toprakları ve devletleri olmamıştır. Ermeni kaynaklarına göre, "Güney Kafkasya'nın en eski milletlerinden biri Ermeniler ve Büyük Ermenistan toprakları, Karadeniz'den Hazar Denizi'ne kadar uzanır." Bu akıl dışı ve bilimsellikten uzak görüşün iki amacı vardır. 1-) *Ermenilerin kendilerine olan güveni sağlamak ve artırmak.* 2-) *Tecavüzkâr tavırlarına bilimsel kılıf giydirmek.* Ermeni kilisesinin olaylar ile irtibatı o kadar çok sarıh olarak kaynaklar intikal etmiştir ki, fikir yürütmeye bile gerek kalmamaktadır. Ermeni kilisesinin mevcudiyetini koruyabilmesi için bir kuvvete, bir devlete ihtiyacı vardı. Böylece Ermeni Devleti fikrini doğrudan Ermeni Milleti değil, Ermeni Kilisesidir. Esat Uras, *Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi*, İstanbul. 1987, s. 606-607.

zamanda Azerbaycan'da yaşayan tüm halklara mezalim uyguladıklarını göstermektedir.

İster Türkiye isterse de Azerbaycan arşivlerinde bulunan belgeler, I. Dünya savaşı içinde Rus ordusu ile ittifak yapan *Taşnak, Ramgavar ve Hinçak* gibi Ermeni örgütlerinin Anadolu'nun çeşitli bölgelerinde, Kuzey Azerbaycan'da ise Bakü, Nahçıvan, Kuba, Gence, Karabağ ve Zengezur'da Türklere karşı geniş çaplı yok etme faaliyetine giriştiklerini ortaya koymaktadır.

Tüm belgeler ve dış görüşler şu konuda mutabık oldukları bir gerçektir: "Ermeniler her zaman dini, kiliseyi, Hıristiyanlığı kullanarak Batı dünyasını yanlarına çekmeyi başarmış, zayıf olandan kaçmış, hep güçlüünün yanında yer almışlardır. Nerde zenginlik, kendi emellerini icra etmek için hoşgörü ortamı varsa fırsat kollamış ve orda yer edinmişlerdir³. Tıpkı bir zamanlar Bizans, İran ve Osmanlı'nın yanında yer aldığı gibi. Fakat Osmanlı zayıflamaya yüz tutunca bu sefer ibreyi Ruslardan yana kullanarak onların maşası gibi, Kafkaslara göç etme politikası sayesinde Kuzey Azerbaycan'da istedikleri gibi faaliyet gerçekleştirmişlerdir. Oraları da yakıp, yıkmakla ve Ermenileştirmek istedikleri son olarak Karabağ olayları ile gerçeklik payını ortaya koymuştur. Müslüman yerleşim merkezlerinde evleri talan, yağma, yakma, çocukları, kadınları, yaşlıları, sakatları, kundaktaki ve anne karnındaki bebekleri hunharca öldürme ve diridiri toprağa gömme, cesetlerini bile yakmak Ermenilerin insanlık kitabında yer alan karakterlerini göstermektedir. Tıpkı son örneği Karabağ'da olduğu gibi. İşte tüm bunlar Ermenilerin, dini kullanma, milliyetçilik ve paraya pula ihtiras Ermeni ırkının ortaya çıkması ve değişik coğrafyalardaki faaliyetleri ile başlar⁴.

Kafkaslar ve Kuzey Azerbaycan, tarih boyunca bölge ve dünya için önemli geçiş yollarından olmuştur. Tarihi İpek Yolu'nun bir bölümü Azerbaycan'dan geçerek, Batılı ülkelere ulaşırdı. XIX. yüzyıldan itibaren Akdeniz, Karadeniz ve Azak Denizi'nden geçen nakliye gemileri, Volga üzerinden Hazar Denizi'ne oradan da Türkistan'a aynı yoldan Avrupa ve Baltık Denizi'ne giden malların daha kolay ve ucuz taşınmasını sağlıyordu. Bu elverişli ortam en çok Rusya'nın iştahını kabartmaktaydı. Ve pastadan en çok payı yine Rusya elde etmekteydi. Bu durumda gücü elinde devam ettirmek isteyen Rusya, bölgede nüfuz dengeleriyle sürekli ilgilenmekteydi. Ermeni halkının iskân politikası daha çok bunun için kullanılmaktaydı.

³ RFDTA, F. 841, Siy. 7, İş. 290, s. 38.

⁴ RFDTA, F. 821, Siy. 7, İş. 220, s. 41.

Tarih boyunca Kafkasya’da bir siyasi otoritenin ötekiyle, bir dinin ve mezhebin diğeriyle, bir etnik grubun karşıtıyla çatıştığı görülmektedir. Bu da bölgenin siyasi, kültürel, sosyal, etnik ve dini bakımdan çeşitliliğinden ileri gelmektedir. Buna rağmen bölgede varolan farklı kimlikler, bu coğrafyada Rus-Ermeni faktörünün ortaya çıkışına kadar bir arada yaşamayı sürdürdüler. Bu birliktelik 1905 yılına kadar normal bir şekilde devam etmiştir. 1905–1917 yılları arasında Türkleri acımasızca katleden ve Türk izlerini tarihten silmeye çalışan Ermeniler, 1917 senesinden günümüzü kadar tam bir soykırım politikası uygulamıştır.

15 Mart 1917 senesinde Bakü Sovyeti’nin toplantısında “*Güney Kafkasya*” konulu bir konuşma yapan Şaumyan⁵, açık ve net bir şekilde Azeri soykırımı yapılması yönünde sinyaller verdi. Bu olay Bakü’de Müslüman ahali arasında çok ciddi ölçüde rahatsızlığa neden oldu. Ermeniler Bakü’de yaşayan Hıristiyanları Müslümanlar aleyhinde kışkırtıcı sloganlar atmaya başladılar. Nihayet 30 Mart günü Bakü’de ilk silah sesleri yankılandı. Ermeniler, şehrin Müslüman ahalisine karşı özellikle “*Memmedli*” ve “*Zibilli Dere*” mahallesindeki Müslü-

⁵ Stepan Şaumyan (1 Ekim 1878 – 20 Eylül 1918) o zamanlar [Rus Car İmparatorluğu](#)’na bağlı [Gürcistan](#)’ın [Tiflis](#) kentinde giysi ticareti yapan tüccar bir ailenin çocuğu olarak dünyaya gelmiştir. Ermeni asıllı Bolşevik S. Şaumyan, resmi ve bilimsel kaynaklarda Ermenice: ‘Մտնիփաւ Պարզի Շահումյան’, [Rusça](#): Степан Георгиевич Шаумян, İngilizce: Stepan Gevorgi Shahumyan’ ismi ile bilinmektedir. S. Şaumyan, [Sank Petersburg](#) Politeknik Üniversitesi ve [Riga](#) Teknik Üniversitesini bitirmiştir. Okul yıllarında [Rus Sosyal Demokrat İşçi Partisine](#) girerek, Kafkasya’da Türk-Müslüman soykırımında Rusya tarafından tayin edilen komiserlerin lideri vazifesine kadar yükseltilmiştir. Şaumyan, aynı zamanda 1917 [Ekim Devrimi](#) sırasında [Kafkaslarda](#) Bolşevik önderlerindedir. Mart 1918’de V. İ. [Lenin](#) tarafından Kafkaslarda Bolşevik iktidarın etkin hale gelmesi için görevlendirilmiştir. Bakü Komünası sırasında kendi deyimiyle sayısız sıkıntılarla karşı karşıya kalmıştır, Bakü’de [Azeri](#) ve [Ermeni](#) nüfusu arasında yaşanan etnik saldırılar ve bölgeye doğru ilerleyen [Kafkas İslam](#) Ordusuna karşı savaşıırken, aynı zamanda [Ekim Devrimini](#) de bölgeye yaymaya çalışmıştır. Şaumyan, devrimci geçmişi boyunca *Suren*, *Surenin* ve *Ayaks* takma isimlerini kullanmıştır. [Bakü](#)’de iktidarı alarak kurdukları örgüt 1918 Temmuz ayında düşmesiyle son bulmuştur. [26 Bakü Komiseri](#) lideri olarak bilinen Şaumyan ve diğer Bolşevik önderler şehri terk ederek kaçsalar da [Hazar Denizi](#) kıyılarında [İngilizler](#) ve Bolşevik karşıtlarınca yakalanarak, 20 Eylül 1918 senesinde idam edilmiştir. Bolşevik-Taşnak üyesi Şaumyan aynı zamanda çok sayıda gazete ve eser çıkartmıştır. O, eserlerinin birinde şöyle der: “Kafkaslar’da tarihen Ermenistan adlı bir devlet yer almamıştır. Bizim (Ermeni) tarihçiler Ermenistan’dan her zaman sanki müstakil bir devletmiş gibi bahsederler. Ermenistan denen bir halkın, Rusya, Almanya, Fransa, İngiltere ve başka çağdaş milletlere benzetmek ne kadar manidar. Tüm bunlar hiçbir tarihi hakikati arz etmemektedir”. Ayrıca Şaumyan’ın kaleme aldığı tüm eserlerde yaptıkları tüm katliamlara ve Ermeni ırkçılığını Bolşevik İnkılabı uğrunda mücadele süsü verdiği de açık aşıkârdır. Ona göre bunun başka yolu yoktu. Bu sayede Sovyetlere daha sıkı sarılma olacaktır. Stepan Şaumyan, *Seçilmiş Eserleri-V. Papazyan Tarihçi Rolünde (1902–1914)*, Cilt. 1, Bakü. 1978, s. 392–393; Beşir Mustafayev, “Ermenilerin Kuzey Azerbaycan’daki Faaliyetleri (1905–1920)”, *Basılmamış Doktora Tezi*, Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dünyası Araştırmaları Türk Tarihi Anabilim Dalı, İzmir. 2009, s. 81; S. Şaumyan, *Seçilmiş Eserleri*, Cilt. 2, Bakü. 1978, s. 258, 260.

manların hepsini katletti. Hedef kadınlar, yaşlılar çocuklar, hastalar ve şehirdeki tüm okullar, hastaneler, sosyal tesisleri, basın organları olmuştur. Hepsi ateşe verildi⁶. Ermeniler genel bir katliama başladıklarından, Müslümanlar da tabanca-tüfek alıp savaşa hazırlanmaktaydılar. Ermeniler bu durumda Müslümanların saldırısını kesemeyerek kaçmakta ve evlerine sığınmaktaydılar. Damlardan ve pencerelerden gelip geçen insanların üzerine aralıksız ateş etmekteydiler. Bu sırada Bakü ve civarında karışıklık çıkmayan yer kalmamıştı. Bütün halk birbirine karışmış, herkes silaha sarılmıştı. Kadınlar çocukların ellerinden tutarak bir o tarafa bir bu tarafa, koşuyorlardı. Ama hiçbir yerden bir aman bulamıyorlardı. Bakü'nün "*Balahanı*" kasabasında büyük bir yangın meydana gelmişti. Müslümanların dil bilenleri Ermenileri koruyorlardı. Caddelerden Ermenilerin cesetleri toplandı. Müslümanlar ise ölü ve yaralıları kendi evlerine taşımaktaydılar. Bu çatışmalar sonucunda Müslümanların evleri, sarayları, hanları, hammamları, iş yerleri, mağazaları, dağıtıldı ve yağma edildi. Ermenilerden ise *Minas Siono*, *Mugdusi Oğannnesyan*, *Ayrapetyan* kardeşlerinin mağazaları da yağma edildi. Polisin elinde yeterince silah olamadığı için olayların, özellikle yağmaların önüne geçilemedi. Yağmacıların çoğu Müslümanlardan-İran işçisi, Ermenilerden ise Osmanlı'dan gelmiş Taşnaksütyun ve diğer gönüllü isyancılardan ibaretti⁷.

Çatışmaların sorumluluğunun Bolşeviklerden sonra, büyük bir kısmı Taşnaksütyun örgütüne aittir. Çünkü pek çok çatışmalarda ve katliamlarda ölümlerin başlıca sebebi odur. Osmanlıdan göç eden Taşnak birlikleri Azerilere ait köylere saldırıp, çoğu kez bütün köy halkını öldürüyorlardı. Oysa Azerilerin Taşnaklar ile kıyaslayabileceğimiz bir örgütleri yoktu. Dolayısıyla Ermeni Taşnak çeteleri tarafından dökülen bu kanları önleyebilme bir güce sahip değillerdi. Olayları körükleyen Çarlık yönetimi, Kuzey Azerbaycan'da güçlenen millî ve manevî atmosferi ortadan kaldırmak için her iki taraf arasında etnik çatışma yaranmasında muvaffak olmuştur⁸.

Bakü'yü Azerilerden temizleme operasyonu 1918 Nisan ayının başlarına kadar sürdü. Sadece, şehir merkezinde değil, Bakü çevresindeki yerleşim alanlarında dahi öldürülen suçsuz Azerilerin sayısı binleri buluyordu. Evlerde kafası kesilmiş ve kaçamayan onlarca çocuğun cesedi, işlenen vahşetin boyutlarını gözler önüne sermekteydi. Gerçekten de, Ermeni ulusalcılığı Ermeniler dışında

⁶ BOA, HR, HU, KR. 122.4.6.

⁷ Nesrin Sarıahmetoğlu, *Azeri-Ermeni İlişkileri (1905-1920)*, TTK Yayınları, Ankara. 2006, s. 270; Memmed Said Ordubadi, *Kanlı Seneler*, Bakü. 1991, s. 12.

⁸ *Daşnaki-İz Materyalov Departamenta Politsi*, Bakü. 1990, s. 8-9.

Anadolu ve Kafkasya genelinde diğer milletlerin etnik temizlenmesini öngören bir boyuta gelmiştir. Özellikle Taşnaklar, adeta bu yolda bir ölüm makinesi gibi çalışmaktaydılar.

Daha sonra bu kabilden olan olaylar tüm Kuzey Azerbaycan'ı sardı. *Kuba, Şamahı, Eriovan, Zengezur, Dağlık Karabağ ve Nahçıvan'da* bütün şiddetiyle sürdü. Taşnaklar katliamlar ile yetinmeyip her vilayette yağma, talan özellikle de tarihi ve medeni mekânları, manevi ve milli abideleri hedef seçmişlerdi. Şöyle ki, Kuba Vilayetinde 122 Köy yıkılmış, binlerce masum insan feci şekilde öldürülmüştür. Öte yandan Kuba'nın Kırmızı Kasabasında yaşayan çok sayıda Yahudiler de katledilmiştir. Buradan da anlaşılmaktadır ki, Ermeni terörünün hedefinde sadece Müslüman Türkler değil, tüm insanlık olmuştur. Nitekim olaylarda *Gürcü, Rus, Kazak, Yahudi, Çeçen, Ukraynalı, İngiliz* öldüğüne dair bilgilere de tarihe şahitlik eden arşiv belgelerinden rastlıyoruz. Öte yandan bu mezalimde Kafkasya'daki Ermeni ve Rus Kiliseleri ve Kilise Görevlileri de faal olarak iştirak etmişlerdir. Kilise görevlileri o kadar ikiyüzlü davranmaktaydı ki, af dilenmekten bile geri kalmamaktaydılar. Ermeni din görevlilerine aşağıdaki şartları sürülmüştür:

- *Ermeni Katogigosu Müftününün ayağına giderek, af dileyecektir*
- *Papazlar kiliselerde Ermeni katliamları, yangın ve yağmaları kötüleceklerdir*
- *Öldürülen Türkler'in katillerini hükümete teslim edeceklerdir*

Ermeniler Türklerin bu isteklerini kabul etmişlerdir. Ancak, Katogigos hasta olduğu için onun yerine Piskopos Satmyan, Müftüye giderek af diledi. Papazlar kiliselerde olayları kötüleceklerini, fakat suçluları Ruslara değil, kendileri cezalandıracakları sözünü verdiler.

Anton Salamanov Kimdir?

Azerbaycan topraklarında Azeriler dışında birçok etnik azınlık yaşamaktaydı. Kuzey Azerbaycan'ın Kuba⁹ Yöresinin Kırmızı Kasaba denilen kısmında ağırlıklı olarak Dağ Yahudileri dediğimiz zengin Yahudi halkı yaşamaktaydı.

⁹ *Kuba (Guba-Quba)*: İsmi İslâm'da ilk yapılan cami, Kuba Mescidi'nden almaktadır. İlin toplam nüfuzu 110-140 bin civarındadır. Yüzölçümü 2.575 km². En çok köye ve kasabaya sahip olan iller arasında yer almaktadır. Köy ve kasaba sayısı 150'den fazla olup, şehir merkezinde 2-3 cami, köylerdeki mescit sayısı 26-30 civarındadır. Ayrıca merkezde 1 Rus Okulu, 4 Azeri okulu vardır. Kuba İlindeki nüfus dağılımı şöyledir: Azerilerin dışında 4 bin 500 Yahudi, 2 bin 600 Rus, 8 Ermeni, 1 Gürcü (Bilgiler 1989-1990 yılı istatistiklerine göredir), Halit Güler, *Sovyetler Birliğindeki Türkler*, Ankara. 1990, s. 67.

Anton Salamanov Kuba ilinin Kırmızı Kasaba Bölgesinde dünyaya gelmiştir. Doğduğu kasabada Yahudi dilinde eğitim aldıktan sonra 1937 senesinde askerlik görevini tamamlamıştır. İlk olarak 1950 senesinde daha sonra 1967 senesinde 17 ve 18 sayılı Kırmızı Kasaba seçim bürosundan Kuba İlinden Azerbaycan Milletvekili seçilmiştir. Devrimci bakışlarına göre Kuba hapishanesinde daha sonra Bakü H. Z. Tağıyev Hapishanesinde mahpusluk hayatı yaşamıştır. Hapisten sonra Türkiye'nin Kars cephesine gönderilmiştir. Kars cephesinde 28 (7/4) numaralı alay tugayında hizmet etmiştir. Şubat inkılabından sonra Kars cephesinden geri dönmüştür. Uzun bir yaşam sürdüren Anton Salamanov birçok vazifelerde çalışmıştır. Onun şahsi arşivinde 1918 yılında Kuba ilinde Ermeniler tarafında yapılan katliamlarda daha çok öldürülen Yahudiler hakkında geniş bilgiler mevcuttur. O, arşivinde şöyle yazar: “Ermenilerin hedefi sadece günahsız Türk Milleti değildir, aynı zamanda tüm Müslümanlar ve bölgede yaşayan diğer halklar ve azınlıklar olmuştur”. Ayrıca şunu belirtmekte yarar vardır. Anton Salamanov özel arşivinde tüm bunlara rağmen Ermenilerin adını fazla kullanmamıştır¹⁰. Ağırlıklı olarak Ermeni mezaliminde ölen 24 Yahudi kökenli Azerbaycan vatandaşı hakkında detaylı bilgiler vermektedir. Özel arşivde ismi geçen ve ermeni mezalimine maruz kalan Nisan 1918 senesinde Ermeniler tarafından öldürülen Yahudilerin listesini aşağıda veriyoruz:

1-) İbrahimov İsağa, 2-) Şelmieva Şalmi, 3-) Haimova Danila, 4-) Abadyaeva Benyamina, 5-) Agaounova Pinhana, 6-) İlyeva Muhana, 7-) Danilova Şamaha, 8-) Paodilova Pardila, 9-) Salamanova Djtoma, 10-) Yakubova Samoona, 11-) Natanida Yusufova, 12-) Abramova Natana, 13-) Anisiova Erima, 14-) Solomanova Yusufova, 15-) İliziova İsağa, 16-) İlhananova Davida, 17-) Yusufova İoaaka, 18-) İlizioova Erima, 19-) Mişi Yihaev, 20-) Rafail Mişi, 21-) Rafail Maasni, 22-) Benion Dadam, 23-) Gavoilova Gavrila, 24-) Yakubova Mardahay¹¹.

Amazasp çetesi Kuba İline giderken de yol boyu tüm köylere saldırmış, evleri yağmalamış, önüne çıkan şehrin ahalisini vahşice katletmiştir. Öte yandan Deveçi İli Pazar yeri ve Kızıl Burun Köyünde barış ricasında bulunan köyün ihtiyar heyetini katletmiştir. Ellerindeki Müslümanların mukaddes kitabı olan Kuran-i Kerimi yırtarak yakmıştır. Ayrıca Haçmaz İstasyonunda onlarca insanı katletmiştir¹².

¹⁰ ARDA, Kuba İli Arşiv Şubesi, No: 136, (Yahudi Asıllı Azerbaycan Vatandaşı Anton Salamanov Özel Arşivi)

¹¹ ARDA, Kuba İli Arşiv Şubesi, No: 136.

¹² ARMDA, F. 1061, Siy. 1, İş. 95, s. 6-7.

Kuba İlinde öldürülen Müslümanların birçoğunun ismi Azerbaycan ve Rus arşivlerinde mevcuttur. Bu isimlerin bir kısmını verebiliriz:

1-) Molla Şahbaz (ailesi ile birlikte), 2-) Meşedi Musa Zeynalıoğlu, 3-) Cabbar Memmed Aliođlu, 4-) Seferali Meşedi Talıboğlu, 5-) Meşedi Musa Zeynalıoğlu, 6-) Hacı Dadaş Kasımoğlu (ailesi ile birlikte), 7-) Muhammed Resulođlu (ailesi ile birlikte), 8-) Meşedi Kamber (ailesi ile birlikte), 9-) Molla Muhammed Salihođlu, 10-) Muhammed Resul Bayramođlu (oğlu ile birlikte), 11-) Kerbelâ Abuzer Mestanođlu (ailesi ile birlikte), 12-) Kerbelâ Memmed Tağıoğlu (ailesi ile birlikte)¹³

Olaylara adı karışan suçlular hakkında tutuklama ve yargılanma kararları çıkarılmış, bir kısmı hapsedilmiş, bir kısmı salıverilmiş, bir kısmı kaçmış, bir kısmı tutuklanmamış, bir kısmı hakkında mahkemelerin devam etmesi gerektiği (yarım kalan yargılanmalar) görülmektedir. Öte yandan olayları araştıran Komisyon Üyesi A. Novaskiy'e göre, 122'den fazla köyü yıkan Amazasp ve onun yardımcıları Nikolay, Komiser Venunsa ve diğer caniler yaptıkları suçlara göre, dönemin 13-129-927-1633-1634-1453-1607 *insan hakları* maddelerine göre sorumluluk taşımaktadırlar¹⁴.

Azerbaycan Halk Cumhuriyeti tarafından 1920 senesinde Kuba Bölgesinde meydana gelen Ermeni cinayetleri ile ilgili mahkeme işi başlatılmıştır. Fakat Sovyet Hâkimiyetinin kurulması sonucunda devam eden mahkeme sonuçlanmamış ve arşiv raflarına kaldırılmıştır.

Kuba (Quba) Yöresinde Ermeni Mezalimi

1918- 1920 yılları Azerbaycan Türklerinin tarihinde en facialı yıllar olmuştur. Ermeni Taşnak çeteleri yaşlı, çocuk, kadın ayırımı yapmadan Azerbaycan Türklerini katlediyorlardı. Kuba'nın bütün sokaklarında kanlı facialar baş gösterir, köylerde, kasabalarda savunmasız insanlar kitle halinde öldürülüyorlardı. 1918-1920. yıllar Azerbaycan'da bir taraftan Andranik Uzanyan'ın rehberliyi ile Taşnaksütyün Ermenileri Azerbaycan Türklerini katlederken, diğer taraftan ise Stepan Şaumuyan'ın rehberliyi ile Bolşevik-Taşnak Ermeni birlikleri tarihi gerçekleri ört-bas etmek maksadıyla, kitle halinde öldürdükleri insanları toplu mezarlıklarda gömüyorlardı¹⁵.

Dışişleri Bakanlığının Müslüman Türkler üzerinde yapılan zulümlerin araştırılması için tetkikat komisyonu kurulması hakkında 15 Temmuz 1919 sene-

¹³ ARDA, Kuba İli Arşiv Şubesi, No: 136; ARMDA, F. 1061, Siy. 1, İş. 95, s. 6-7-8.

¹⁴ ARDA, F. 1061, Siy. 1, İş. 1, s. 13.

¹⁵ <http://www.azadt.net/x18291/htm/azerfoto.com>

sinde maruzat (*Azerbaycan Hükümetinin Şartname Dergisinde*) yayımladı. Şartnamenin oluşturulması Hukuk Bakanının şahitliği ile karara bağlanmıştır. (*Bir önceki karar 2437 numaralı ve 26 Mart 1919 tarihli olağanüstü komisyonun üyesi Novaski'nin maruzatında yer almıştı.*) Burada Kuba İlinin yakılması ve ahalisinin katledilmesi, Nisan 1918 senesinde Kuba İline David Kelova'nın rehberliği ile Bolşevik ordu birleşmelerinin ve Bolşevik hükümetinin kurulmasını konu etmektedir¹⁶. Katliama hazırlık faaliyetleri zamanı Amazasp Çeteleri katı Bolşevik A. Alibeyov ile şehirde yapacakları çıkışları görüşmüşlerdir. Alibeyov halka hitaben şunları söyleyecektir: "Ben aslen Erzurumluyum. Uzun müddet Türkler ile savaştım. Her zaman Ermeni çıkarlarını korudum. Bundan böyle de savunmaya devam edeceğim. Bunun için Sovyet Hükümeti tarafından Osmanlı Ermenilerinin intikamını alamaya geldim"¹⁷. Alibeyov, Kuba'da işlediği katliamlar hakkında sürekli Şaumyan'ı bilgilendirir ve yazılı şekilde zaman-zaman silahlı gruplar talep etmiştir. Öte yandan Şaumyan, Kuba'daki kanlı olayları duyunca Alibeyov'a gönderdiği mektupta şu ifadeleri kullanacaktı: "Bu zamana kadar Müslüman Türkler Osmanlı'da binlerce Ermeniye öldürdüler, Kuba'da Ermeniler iki Müslüman öldürmüşse bunda ne var? Boşuna şikâyet etmesinler gözyaşı dökmesinler"¹⁸.

Kuba'da ilk olayların patlak verdiği noktalar, Pazar, Bulvar, Komendant ve Abasgulu Ağa Bakıhanov mahalleleri olmuştur. Bu olaya kadar Kuba'da yaşayan Ermeni sayısı 500 civarında idi. Bu Ermeniler 200'e yakın Müslümanları yaşadığı haneleri yakmışlardır¹⁹. Daha sonra diğer bölgelerden Ermenileri bu raya açıkça katliama davet etmişlerdir.

1 Mayıs 1918 senesinin sabahın erken saatlerinde ahali uykudan uyanınca şehrin dört bir tarafı Ermeni Amazasp güçleri tarafından muhasaraya alındığına şahit oldular. İlk olarak şehrin güvenlik ve asayişinden sorumlu 26 görevliyi katlettiler. Kuba'nın giriş ve çıkışları kapatıldı. Şehrin öz evlatları Ermeni mezaliminden kaçarak Hudat ve Haçmaz Yöresi demiryolu ile çoğu Derbent'e (Dağıstan) sığınmak için yollara koyuldular. Değerli eşyalarını ormanlara gömdüler. Çoğunluğunu ise Ermeniler talan ve yağma ettiler. Şehrin Yahudiler yaşayan Kırmızı Kasaba gireceğinde karargâh kurdular. Ermeniler kısa sürede yerli Ermenilerinden olan A. Ayrapetov'un rehberliğinde şehri öğrenmiş oldular. Öğlen saatlerinde kanlı eylemlerini gerçekleştirdiler. Mahallede 2 bin 746

¹⁶ ARDA, F. 1061, Siy. 1, İş. 95, s. 2-3-4.

¹⁷ ARDA, F. 1061, Siy. 1, İş. 96, s. 35-36.

¹⁸ ARDA, F. 1061, Siy. 1, İş. 96, s. 38.

¹⁹ ARDA, F. 1061, Siy. 1, İş. 96, s. 1-2-3; ARDA, Kuba İli Arşiv Şubesi, No: 136.

kişiyi, kadın, bebek, çocuk, yaşlı olmak üzere değişik vahşiliklerle katlettiler. 15 kadının göğsünü kestiler, 8 gencin kafasının derisini yüzdüler, 6 din görevlisinin sırt derisini yüzerek üzerlerine saman döküp yaktılar. Ertesi gün Ermeni Kilise Meydanında 150 Azerbaycanlıya mezalim uyguladılar. Yaralıları ve ölülerin bazılarını caminin etrafına bazılarını da çöplüğe taşıdılar ve üst-üste toplayarak sağ kalanlara işkence ettiler. 8–9 yaşlarında 12 çocuğu ve 16–17 yaşlarında da 16 çocuğu başlarını keserek, Gudyalçay Nehrinin yakınındaki Kızıl Kaya'dan attılar. Şehrin savunması için Müslüman birlikleri kuruldu. İlk kurulan 150 neferlik birlik Ermenilere hücumu zamanı 12 Ermeniye öldürdü. Durumu gören şehrin emniyet yetkilisi Ali Abbas Alibeyov'a kesin uyarı verildi. Cenap Alibeyov, sizden acele olarak Ermeni destelerinin başçısı Ağacayan'la irtibata geçerek, aşağıdaki talepleri iletmenizi istiyoruz:

- *Katliamlar derhal durdurulsun*
- *Cenazelerin gömülmesine imkân sağlansın*
- *Ermeni çeteleri derhal şehri terk etsin*
- *Bu talepler yerine yetirilmezse, Ermeniler halkın hücumuna maruz kalacaktır²⁰.*

Bu talepleri mukavemet birliğinin komutanı Mirhaşım Mirmemmedov aynı gün Ermenilerin çete reisi Amazasp ile görüştü. Bu kesin uyarı gazapla karşılandı. Müslüman heyetin korumalarından ikisini katletti. "Katle yetirilen Azeriler yolunu kaybeden Müslümanlara gözdağıdır. Bizi kimse bastıramaz, kesin uyarı veremez" diyerek yaptığı katliamı kanıtlamış oldu²¹.

Nisan 1918'de Bakü Şehri ve Guberniyasının (Valilik) bir hissesinde hâkimiyet Bolşeviklerde idi. Bu Bolşevik partisinin temsilcisi D. A. Çelovani Kuba'ya geliyor. A. Novaski tarafından dindirilen Çelovani, şöyle söylemiştir: "Ben, görüş olarak sosyal demokrat Menşevikim. Kendi siyasi görüşüme göre sürgün edildiydim." Hücumundan evvel Bolşevik teşkilatının Kuba'da Sovyet Hâkimiyetini oluşturmak için gönderdiği D. A. Çelovani ile birlikte aşırı Bolşevik Müslüman Türk Mir Cefer Bağirov²² da gelmişti. Gelmelerinin esas amacı ise burada baş veren olayları yerinde araştırmaktı. Çelovani'nin kovulmasından

²⁰ Azad Nebiyev, "Kuba Soykırımı", <http://www.mns.gov.az/qubasoypqirimi/html/23.09.2007/23.12>

²¹ Atahan Paşayev, *Açılmamış Sayfaların İzi İle*, Azerbaycan Neşriyatı, Bakü. 2001, s. 255; A. Paşayev, "1918 Kuba Kırgınları", *Şafak Gazetesi*, Kuba. 19 Mart 2008.

²² ARDA, F. 1061, Siy. 1, İş. 96, s. 34.

sonra, M. C. Bağirov: “Ben vatandaşlarımın yanında olmalıyım” diyerek şehirde kalmıştır²³.

Bir diğer bilgiye göre, Mart ayında da taarruza geçen Ermeniler Kuba Bölgesinde 15 Azeri gencini kurşuna dizmişlerdir. Hal öyle almıştı ki, Ermeniler evlerinden bile ateş açıyorlardı. Evleri yakıyor, kadın, çocuk, yaşlı, hasta demeden katlediyorlardı. Evlerinden silahsız olarak çıkan her Azeri Türkü mutlaka bir Ermeninin pususuna düşmekteydi. Top ve makineli tüfeklere sahip olan Ermeni kuvvetleri Kuba ahalisine karşı tam askeri bir cephe açmış bulunuyordu²⁴.

Mayıs ayı boyunca Taşnak Amazasp ve onun yardımcısı Nikolay, şehirde acımasız vahşilikler gerçekleştirdiler. Çeşitli silahlar kullanarak savunmasız insanları katlettiler. Genel olarak 2 binden fazla kadın, çocuk, yaşlı, hasta Amazasp ordusu tarafından katle yetirildi. Ayrıca 4 milyon ruble (Rus para birimi) nakit para, altın ve kıymetli eşyaları yağma ve talan ederek binaları yaktılar. Öte yandan 25 milyon ruble değerinde değişik eşya ve değerli malları çaldılar. Amazasp'ın ordusu Müslümanların camilerini yakarak, kutsal kitap olan Kuran-ı Kerim'i ayaklar altına almışlardır. Amazasp ordusu Kuba İlinde 122 köy yağma ve yakma ettiler. Bu olayda 60 insan öldürüldü ve 53 kişi yaralandı. Amazasp şehre toplam 58.121.059 ruble değerinde zarar verdiler²⁵.

Amazasp şöyle diyordu: “Ben Ermeni halkının kahramanıyım ve onun istek ve ilgilerini savunmaktayım. Ben buraya (Kuba'ya) 2 hafta önce burada öldürülen Ermenilerin intikamını almak için gönderildim. Ben Hazar Denizinden Şah Dağına kadar tüm arazilerde yaşayan Müslüman Türkleri katletmek için gönderildim”²⁶. Başka bir arşiv belgesinde Amazasp Askerinin şu ifadelerine rastlamaktayız: “Ben sizin kanınızı içeceğim (Masum Türklere), bunların değerli eşyalarını alın, evlerini ateşe verin.” Yine halka dönerek şöyle seslenmiştir: “Sizin belanız o zaman başlayacak ki, ben sabah erkenden dağa çıkarak, oradan sizi top ateşine tutacağım. Ve her şeyinizi yerle bir edeceğim”²⁷.

Ermeni çeteleri tarafından Mart-Nisan-Mayıs ayları boyunca Kuba'da 36 bin 782 Müslüman-Türk soykırımı maruz kalmıştır. Şehirde, 568 kişinin kafası kesilmiş ve derisi yüzülmüştür. 151 Çocuk, bebek ve kadın hançerle doğranmış-

²³ <http://www.mns.gov.az/qubasoqirimi/html/23.09.2007/23.12>

²⁴ A. Ali Emircan: M.E. Gerger, *Büyük Ermenistan Hayali ve Kars'tan Karabağ'a Ermeni Vahşeti*, Cemre Yayınları, İstanbul. 1992, s. 81, 102.

²⁵ BCA, 930 01.5.104.1.

²⁶ ARDA, F. 1061, Siy. 1, İş. 95, s. 5–6–7–8.

²⁷ ARDA, F. 979, Siy. 10, İş. 96, s. 35–36.

tır. *Siyazen, Deveçi, Haçmaz (Xaçmaz), Kusar (Qusar) ve Hudat (Xudat)* İli gibi civar bölgelerde 5 binden fazla insanı acımasız işkencelerle katle yetirmiştir.

Yahudilerin Yaşadığı Kırmızı Kasaba Hadiseleri

Kuba Vilayetinde o dönemler onlarca postane, medeniyet abideleri, sağlık merkezleri, okullar, kız gimnaziyaları (kız meslek liseleri), Rus-Tatar Kolejleri, Şollar-Bakü Su Kemerli, Uluslararası Kırmızı Aypara Cemiyeti, Bakü Şehir Dumasının Nicat Cemiyeti Şubesi, tiyatro binaları ve birçok milli, manevi ve çağdaş değerleri ihtiva eden müesseseler faaliyet göstermekte idi. Rusya ve Bakü'ye de yakın olması hasebiyle son derece modern bir şehir görünümündeydi. Ayrıca birçok değişik halkları barındıran kozmopol ve hoşgörü mekânı idi. İşte sırf bu yüzden Ruslar tarafından buralara bile onlarca Ermeni ailesini yerleştirmişti. İrevan (Erivan), Zengezur ve Nahçıvan'da baş veren Ermeni-Müslüman çatışmasının ardından da yine birçok Ermeni Kuba Şehrine yerleşerek ticari işlerle uğraşarak zenginler zümresinde yer almışlardır. Şehrin en güzide yerlerinde rahat hayat yaşamaktaydılar. Şehrin gözde mekânlarından olan daha çok Dağ Yahudilerinin yaşadığı Kırmızı Kasaba'da yerli ahaliye karşı hak-sız davranmaları ile bilinmekteydi. '*Dağdan gelip bağdakini kovar*' misali, şehrin köklü halkına ilk günlerden toprak iddiasında bulunmaktaydı. Sadece Ermeniler ile alış veriş yapar. Ticaretten elde ettikleri mahsulleri Haçmaz Demiryolu vasıtasıyla mukavele ettikleri dışarıdaki Ermenilere ve Ruslara satmakta meyilli idiler²⁸. Bu devirden başlayarak Ermeniler dışarıdaki Ermeniler ile irtibatlı idiler. Karabağ, Zengezur, Nahçıvan Yörelerinde patlak veren Ermeni-Müslüman çatışmalarına açıktan destek vermekte ve Ermeni örgütlerine adeta buralarda hak iddia ederek, ülkenin kuzeyine davet etmekteydiler.

Bu dönemlerde Kuba Vilayetinde 122 Köy yıkılmış, binlerce masum insan feci şekilde öldürülmüştür. Şehrin Kırmızı Kasaba Semtinde yaşayan Yahudiler de öldürülmüştür²⁹. Ermeni çetelerinin hedefinde sadece Müslüman Türkler değil, tüm insanlık olmuştur. Nitekim olaylarda Gürcü, Rus, Kazak, Çeçen, Ukraynalı ve İngilizler de ölmüştür.

Ermeniler şehrin Yahudiler yaşayan Kırmızı Kasaba'nın girişinde karargâh kurdular. Öğlen saatlerinde kanlı eylemlerini gerçekleştirdiler. İlk önce Kuba'nın aşağı mahallelerini ve zengin Yahudi kasabalarını yağmaladılar ve yaktılar³⁰. Mahallede 2 bin 746 kişiyi, kadın, bebek, çocuk, yaşlı olmak üzere

²⁸ <http://www.mns.gov.az/qubasoyqirimi/html/23.09.2007/23.12>

²⁹ ARDA, F. 1061, Siy. 1, İş. 96, s. 8, 13; ARDA, Kuba İli Arşiv Şubesi, No: 136.

³⁰ ARDA, Kuba İli Arşiv Şubesi, No: 136.

değişik vahşiliklerle katlettiler. Ertesi gün Ermeni Kilise Meydanında 150 Azerbaycanlıyı (Azeri-Yahudi, Lezgi-Tat-Çeçen) ateş yağmuruna tutarak, mezalim uyguladılar. Yaralıları ve ölülerin bazılarını caminin etrafına bazılarını da çöplüğe taşıdılar ve üst-üste toplayarak sağ kalanlara işkence uyguladılar. 8-9 yaşlarında 12 çocuğu ve 16-17 yaşlarında da 16 çocuğu başlarını keserek, Gudyalçay Nehrinin yakınındaki Kızıl Kaya'dan attılar. Ermenilerin soykırım faaliyetleri ay sonuna kadar devam etmiştir³¹.

Son yıllarda Kuba arazisinde, Kırmızı Kasaba ve Gudyalçay Nehrinin sağ kıyısında spor tesislerinin yeniden inşası zamanı yüze çıkan insan kemiklerinin döküldüğü yere aslında mezarlık denmesi mümkün değil. Çünkü insan kemikleri üst üste dökülmüş bir şekilde bulunmuştur. Kemikler nehrin kıyısında olan iki kuyuda ortaya çıkarıldı. Büyük kuyunun derinliği 5, küçük kuyunun derinliği ise 2,5 metredir. Kuyular arasında 2 metre mesafe bulunmaktadır. Büyük kuyuya yüzlerce insan iskeletleri dökülmüştür. İskeletlerin bütün halde bulunmaması onu gösteriyor ki, insanlar öldürüldükten sonra, parçalanarak kuyulara doldurulmuştur. Sayısız insan kafası çocuk kemikleri arasından yalnız 35 iskeleti bütün halde götürmek mümkün olmuştur. Kuyulardan, insana ait olan her hangi bir delil-saç, giyim, eşya bulunmamıştır. Büyük ihtimal, birinci kuyu insan kemikleri ile dolduğuna göre, yanında ikinci küçük kuyu kazılmıştır. Küçük kuyunun kapağı, henüz açılmamıştır. Kemiklerin incelenmesi zamanı kıyımın ne zaman yapıldığı tespit edilmiştir. Yapılan incelemeler sonucu kuyularda bulunan kemiklerin 1918 yılında Ermeniler tarafından soykırım kurbanlarına ait olduğu ispatlanmıştır³².

Sonuç ve Değerlendirme

Türk tarihinin en karanlık dönemlerinden olan 1905-1920 yılları, Müslüman-Türk soykırımının araştırılması ve dünya kamuoyuna duyurulması her geçen gün önem arz etmektedir. Tarihi belgeler ispat etmektedir ki, özellikle 1918-1920'li yıllarda zor dönemlerden istifade eden Ermeniler, Güney Kafkasya'da ve Kuzey Azerbaycan'da konumlanan ve güçlenen Bolşevikler kendi emelleri doğrultusunda bir "*Ermeni Devleti*" ve "*Büyük Ermenistan*" kurma planını gerçekleştirmek için bölgede Müslüman-Türk ahaliye soykırım uygulayarak, yok etmeye çalıştılar. Lakin ne acı gerçektir ki, Ruslar ve Ermeniler tarafından uygulanan bu insanlık dışı felaketler eski SSCB dönemi boyunca hafızalardan silinmeye ve maksatlı bir şekilde unutturulmaya çalışılmıştır.

³¹ <http://www.mns.gov.az/qubasoyqirimi/html/23.09.2007/23.12>

³² <http://www.azadt.net/x18291/htm/azerfoto.com>

Ermeni isyanlarının Osmanlı'dan Kafkasya'ya, özellikle Kuzey Azerbaycan'a kaymasının esas nedeni de Çar Hükümetinin 1903 yılında çıkardığı bir kararla Grigoryan Kilisesine ait vakıf topraklarına el konulması gösterilmektedir. Bu hiç kuşkusuz siyasi amaçlıydı. Genel anlamda Azeri-Ermeni çatışmasının temel nedeni de iç politikalarının ürünüydü. Öte yandan özellikle Azeriler arasında aydınlanma devri başlamıştı. Bu yüzden de hem bunun önünü kesmek için hem de bölgede petrol, enerji gücünü korumak için Azeriler ve Ermenileri birbirilerine düşürmekteydi.

Ermenilerin Kuzey Azerbaycan'da mezalim uygulaması, soykırım yapması ve topraklarını işgal etmesi hakkında en iyi örnek yine kendi itirafları, bazı Rus ve Gürcü bilim adamlarıdır. Bu konuda *Kaçaznuni*, *Lalayan*, *Veliçko*, *Glinka*, *Çavçavadze*, *Karinyan*, *Karibi* vb. Ermenilerin planlarından, faaliyetlerinden, mezalimlerinden yazdıkları eserlerinde bilgi vermişleridir. Hatta Rus araştırmacısı Veliçko, Ermenilerin gelecekte başkenti Tiflis olan '*Büyük Ermenistan*' planı üzerinde işlediklerini bile yazmıştır. Bazı Ermeni araştırmacılarına göre '*Kafkasya'da gelecek Ermenilerindir*'. Ermeni ırkçılığı öyle boyutlarda idi ki, onlar Kafkaslarda başka halk görmek istememekteydiler. Anlaşılmaktadır ki, Ermeniler sadece Müslüman Azeri Türklerine karşı değil, aynı zamanda Gürcüler, Yahudiler ve diğer halklar idi. Bu konuda özellikle dönemin '*Hümmet*', '*Hayat*', '*Kaspi*', '*İzvestiya*', '*Mişak*', '*İttihat*', '*Açık Söz*' vb gazete ve dergilerinde önemli bilgiler olduğu da bilim camiasınca bilinenler arasındadır.

1918-1919 yıllarında Ermenilerin yaptıkları soykırımda istatistiği bilgiler arşiv belgelerinde aşağıdaki gibi görülmektedir:

- *Bakü'de 30 bine yakın Azeri Türkü hunharca katledilmiştir.*
- *Şamalı Kazasının 58 köyü dağıtılmış, 7 bin kişi o cümleden 1653 kadın ve 965 çocuk öldürülmüştür³³.*
- *Kuba (Quba) Kazasının 122 Müslüman köyü yağma ve talan edilip yakılmıştır³⁴.*
- *Yukarı Karabağ'da 150'den fazla köy dağıtıldı.*
- *Zengezur Kazasında 115 Azerbaycan köyü dağıtıldı.*
- *İrevan (Erivan-Revan) Guberniyasında (Vilayet) 211 köy dağıtıldı. Bu tarihi Azerbaycan şehrinde ve onun etrafında 88 köy dağıtılmış, 1920 ev yakılmıştı,*

³³ ARMDA, F. 1061, Siy. 1, İş. 108, s. 6-7; ARDA, Kuba İli Arşiv Şubesi, No: 136.

³⁴ ARMDA, F. 1061, Siy. 1, İş. 95, s 5-6.

132 bin Azerbaycan Türkü katledilmiştir. Ermeni çetelerin yaptığı mezalimler, Taşnak hakimiyeti devrinde yürütülen “Türksüz Ermenistan” siyaseti neticesinde, İrevan Guberniyasının Türk nüfusunun sayısı 1916 yılında 375 bin kişi idi. Fakat 1922 yılında Türklerin sayısı 70 bine inmiştir³⁵.

Bu güne kadar dünyada “sözde soykırım” yalanı ile sürekli Ermeni kayıplarından konuşulmuş, Azeri Türklerinin kayıplarından fazla söz edilmemiştir. Doğu Anadolu, Dağlık Karabağ ve Azerbaycan’ın diğer bölgelerinde yıllardan beri açılan toplu mezarlardan çıkarılan binlerce iskelet Müslüman-Türk katliamının büyüklüğünü açıkça ortaya koymaktadır. İskeletlerin sayısı 530 bini geçmiştir. Kafkasya’da Rusya’nın himayesi altındaki Ermeniler, dün karşılarda kendilerini kul olarak bildikleri komşularına karşı toprak iddialarına başlamıştır. Güney Kafkasya’nın Azerbaycan Türklerinin oturdukları, özellikle Dağlık Karabağ ve Yukarı Karabağ topraklarında “Büyük Ermenistan”³⁶ kurma hayallerini gerçekleştirmek için dün olduğu gibi bugün de katliam ve soykırım yapmışlardır. Ama bu konu çağdaş denilen Batıdan nedense ilgi görmüyor. Demokrasi ve çağdaşlık dedikleri şey bu olsa gerek Oysa Ermenilerin verdikleri sahte siyasi içerikli belge ve bilgiler hep gündemde kalmaktadır. Hatta bugün herkesin gözü önünde cereyan eden Karabağ ve diğer bölgelerdeki katliamlar, 20 yıla yakındır Azerbaycan’ın değişik vilayetlerinde aç, sefil perişan 1 milyondan fazla göçmenin durumu kimseyi ilgilendirmemektedir. Avrupa, Rusya ve ABD böyle davrandıkça, herhalde beklenen barış gelmeyecek kanaati hâkim.

³⁵ Azerbaycan’daki dönemin nüfus oranlarına bakıldığında, Ermenilerin dışındaki diğer milletler, Türkler etnik olarak değil, dini özelliklerine göre sınıflandırılmıştır. Bu nedenle Azerilerin sayısı Sünni ve Şii olarak iki grupta verilmiştir. Bakü başta olmak üzere bölgenin Müslüman nüfuzu 636 bin 900 (% 81.13), buna karşılık Hristiyanların toplam nüfuzu ise 130 bin 49 (%15,5) olup, bu nüfuzun 66 bin 542’si Gregoryen Ermeniler (%8.48), 41 bin 672’si ise Ortodoks Ruslar (%5.31) oluşturmaktaydı. Musevilerin (Kuba’da yaşayan Yahudiler) sayısı ve oranı ise 9 bin 492 (%1.21), 1.805 (%0.22) Katolik yaşadığı bilinmekte idi. Tadeusz Swiętochowski, Müslüman Cemaatten Ulusal Kimliğe Rus Azerbaycan’ı 1905–1920, Çeviren. N. Mert, Bağlam Yayınları, İstanbul. 1988, s. 40; ARMDA, F. 100, Siy. 2, İş. 791, s. 83–84–85.

³⁶ Ermenilerin bu yönde esas gayesi “Türksüz Ermenistan” yaratmaktı. “Büyük Ermenistan” projesine, Bütün İrevan Guberniyası, Tiflis Guberniyasının Ahalkelek Kazasının İki Bölümü, Gence Guberniyasının Kazak Kazasının Güney Bölümü, Cavanşir Kazasının Güney Batısı, Şuşa Kazasının Kuzeyi, Zengezur Kalesi, Kars-Ardahan Yöresi, Cebrail Kazasının Veng, Habrad, Erdilli ve Aragil Köyleri dâhil edilmiştir. Bu bölgelerde Ermeni Devletinin kurulmasının birçok amacı vardı. Bunlardan en esasısı da Azerbaycan’ı Türkiye’den ayırmak ve yukarıda zikrettiğimiz gibi “Türksüz Ermenistan” yaratmaktı. Bu konuda Kurtuluş Savaşı Dönemi Hariciye Vekili Ahmet Muhtar Bey şöyle diyordu: “Bölgede çok büyük oyunlar oynanmaktadır. Endişemiz şu ki, İngilizler ile Bolşevikler Azerbaycan Türk âlemi ile bizim aramıza bir Ermenistan kurmak istiyorlar. Tüm dünyanın itiraf ettiği bir karar var; o da bizimle Azerbaycan ve Azerbaycan ile Türk Dünyası arasında bir Ermenistan meydana getirme istekleridir”. Adalet İbadov, “Ermeni Meselesi ve Azerbaycan’da Ermeni Sorunu”, *Ermeni Araştırmaları Dergisi*, ASAM Yayınları, Cilt. 2, Ankara. 2007, s. 1099–1100.

Dış güçlerin yüzyıllardan beri Ortadoğu'ya açılma politikasında özellikle asker ve donanma kullanmayıp, yerine daha çok misyonerleri kullandığı izlenmektedir. Ancak misyoner faaliyetleri zamanla bir din mücadelesine, devlete ve Türklere karşı isyanların organize edildiği, başta Ermeniler olmak üzere, azınlıkların milliyetçiliklerinin kışkırtıldığı odaklar halini almıştır. Bunun neticesinde birlikte yüzyıllardır komşu olarak yaşayan insanlar birbirini kırmaya başlamış ve bölgede sosyal fay hattı oluşmuştur.

Konuyla ilgilenenleri ve gelecekte ilgilenecek olanları, özellikle dünya kamuoyunu hakikatlerle aydınlatmaya ve yıllarca kin ve ısrarla sürdürülen Ermeni isyan ve mezalimini bütün açıklığı ile bilimsel arşiv kaynakları vasıtasıyla ortaya koymaya ihtiyaç ve zaruret vardır. Takdir edileceği üzere, tarihin gerçek bilgileri ilk olarak objektif ve birinci elden kaynaklara dayanır. Belgesiz ve bilgisiz tarih yazılamaz ve olayların gerçek yönleri gün yüzüne çıkarılamaz. Arşiv belgeleri olmadan varsayımlarla tarih yazmak, belirli bir devir hakkında hüküm vermek, tarih ilminin gerektirdiği objektifliğe sığmaz kanaatindeyim. Tarihi gerçekleri arşiv belgelerine dayanarak ortaya çıkarmak, esas soykırım ve mezalim yapanın Ermeniler olduğunu arşiv belgeleri kanalıyla duyurmak ve bu kabilden haksız uluslararası kışkırtmalara karşı koymanın en sağlam ve doğru yoludur.

Çağımızda bilim hâkim olduğuna göre, bilim çağında tarih adına gerçekleri ortaya koymada, bilimin kabul edeceği belgelere ihtiyaç vardır. Tarihin ilim olarak görevi, milletin sosyal ve hukuk hayatında geçmişe ilişkin belgelerin ışığında daha çok bilgiyi meydana çıkarmak ve yaymaktır. Bu milli tarih şuuru yalnız tarihçilerin değil, toplumdaki bütün kurum ve kuruluşların bir meselesi olarak görülmeli ve çözüm yolu elbirliği ile aranmalıdır. ©

Ermeniler Kuba Yöresinde 10 Binden Fazla Azerbaycan Türkinü Katlettiler³⁷

KAYNAKLAR**(Yayımlanmamış Arşiv Belgeleri)**

ARDA, F. 1061, Siy. 1, İş. 1. (Azerbaycan Respublikası Devlet Arşivi)

ARDA, Kuba İli Arşiv Şubesi, No: 136 (Yahudi Asıllı Anton Salamanov Özel Arşivi)

ARDA, F. 1061, Siy. 1, İş. 95.

ARDA, F. 1061, Siy. 1, İş. 96.

ARDA, F. 979, Siy. 10, İş. 96.

ARMDA, F. 1061, Siy. 1, İş. 108. (Azerbaycan Respublikası Milli Devlet Arşivi)

ARMDA, F. 100, Siy. 2, İş. 791.

ARMDA, F. 1061, Siy. 1, İş. 95.

ARMDA, F. 28, Siy. 1, İş. 185.

ARSPIHA, F. 276, Siy. 2, İş. 20. (Azerbaycan Siyasi Partiler ve İçtimai Hareketler Arşivi)

RFDTA, F. 841, Siy. 7, İş. 290. (Rusya Federasyonu Devlet Tarih Arşivi)

RFDTA, F. 821, Siy. 7, İş. 220.

BCA, 930 01.5.104.1. (Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi)

BOA, HR, HU, KR. 122.4.6. (Başbakanlık Osmanlı Arşivi)

(Kitap, Makale ve Tez Kaynakları)

Daşnaki-İz Materyalov Departamenta Politsi, Bakü. 1990.

GÜLER Halit, *Sovyetler Birliğindeki Türkler*, Ankara. 1990.

EMİRCAN A. A., GERGER M. E., *Büyük Ermenistan Hayali ve Kars'tan Karabağ'a Ermeni Vahşeti*, Cemre Yayınları, İstanbul. 1992.

İBADOV Adalet, "Ermeni Meselesi ve Azerbaycan'da Ermeni Sorunu", *Ermeni Araştırmaları Dergisi*, ASAM Yayınları, Cilt.1, Ankara, 2007.

MUSTAFAYEV Beşir, *Ermenilerin Kuzey Azerbaycan'daki Faaliyetleri (1905–1920)*, *Basılmamış Doktora Tezi*, Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dünyası Araştırmaları Türk Tarihi Anabilim Dalı, İzmir. 2009.

ORDUBADİ Memmed Said, *Kanlı Seneler*, Bakü. 1991.

PAŞAYEV Atahan, *Açılmamış Sayfaların İzi İle Azerbaycan Neşriyatı*, Bakü. 2001.

PAŞAYEV Atahan, "1918 Kuba Kırgınları", *Şafak Gazetesi*, Kuba. 19 Mart 2008.

SARIAHMETOĞLU Nesrin, *Azeri-Ermeni İlişkileri (1905–1920)*, TTK Yay, Ankara, 2006.

SEVİMLİ Yakup, *Hayat Gazetesi Üzerine Bir Araştırma, Basılmamış Doktora Tezi*, Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir. 2001.

SWIETOCHOWSKI Tadeusz, *Müslüman Cemaatten Ulusal Kimliğe Rus Azerbaycan'ı (1905–1920)*, Çeviren: Nuray Mert, Bağlam Yayınları, İstanbul, 1988.

ŞAUMYAN Stepan, *Seçilmiş Eserleri-V. Papazyan Tarihçi Rolünde (1902–1914)*, Cilt. 1, Bakü. 1978.

ŞAUMYAN Stepan, *Seçilmiş Eserleri*, Cilt. 2, Bakü. 1978.

URAS Esat, *Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi*, İstanbul, 1987.

(Elektronik Posta Kaynakları)

<http://www.azadt.net/x18291/htm/azerfoto.com>.

<http://www.mns.gov.az/qubasoyqirimi/html/23.09.2007/23.12>.

<http://www.azerfoto.com>.